

УДК 327.82

М. Х. Ялі

кандидат політичних наук, старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України
вул. Леонтовича, 5, 01030, м. Київ, Україна
Тел.: +38 044 2381652, e-mail: yalim@rambler.ru

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА «ЕНЕРГЕТИЧНОЇ НАДДЕРЖАВИ» НАПЕРЕДОДНІ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 2008–2009 РР.

В статті аналізуються особливості зовнішньої політики Росії, заснованої на геостратегії «енергетичної наддержави», а також наслідки для неї глобальної економічної кризи.

Ключові слова: енергетична наддержава, «Газпром», світова економічна криза, російсько-грузинський збройний конфлікт.

Актуальність дослідження зовнішньої політики РФ протягом 2006–2008 рр., концептуальною засадою якої слугувала геостратегія «енергетичної наддержави», обумовлюється тими викликами, що виникли перед нашою державою з боку Росії після «Помаранчевої революції», яка була сприйнята керівництвом сусідньої держави як безпосередня загроза її національній безпеці. Саме в цей період розпочалися «газові війни» поміж двома країнами, що не закінчилися навіть після завершення президентства В. Ющенка і приходу до влади в Україні нібито «проросійського» кандидата В. Януковича.

Особливості взаємовідносин Росії в цей період з провідними країнами світу, а такої її політику на пострадянському просторі досліджували вітчизняні дослідники Є. Камінський, Г. Перепелиця, В. Горбулін, С. Толстов, О. Литвиненко, Є. Макаренко, Ю. Рубан, Л. Чекаленко, С. Юрченко та ін.

Серед російських політологів із зазначеної проблематики слід відзначити роботи С. Караганова, О. Богатурова, О. Арбатова, К. Кузнєцової, В. Іноземцева, К. Сімонова, Е. Баталова, Л. Лебедевої, Т. Шаклеїної.

В Сполучених Штатах роль та місце Росії в світовій політиці вивчають класики світової політології Зб. Бжезинський, Г. Кісінджер, Дж. Айкенбері, Дж. Най-мол. та ін.

Отже головна мета статті полягає у дослідженні намагань РФ повернути собі втрачений статус ключового гравця принаймні на євразійському просторі шляхом використання енергетичної залежності від неї своїх найближчих сусідів та європейських партнерів, а також накопичених за період «тучних років» золотовалютних резервів у відносинах з іншими країнами світу.

Нагадаємо, що геополітична концепція «Росія — енергетична наддержава», яка стала основою зовнішньої політики РФ на європейському континенті знаходилась у фокусі експертної та суспільної уваги протягом двох років, що передували початку світової фінансової кризи.

Пік інтересу до цієї концепції прийшовся на літо 2008 року, коли ціна на російську нафту досягла рекордної позначки у 139,8 дол. за барель марки Urals, а експортні ціни на російський газ зросли до 350 дол. за 1 тис. куб. м.

Але вже восени 2008 року, коли після початку світової фінансової кризи ціни на нафту на світових ринках різко впали — менш ніж за чотири місяці російська нафта подешевшала до 60\$, — аналітики одразу ж заговорили про небезпеку краху геостратегії «енергетичної наддержави». Як зазначила наприкінці жовтня 2008 року у «Незалежній газеті» директор Європейських програм Центру дослідження постіндустріального суспільства К. Кузнецова, «в той час коли російська громадськість займається обговоренням заходів щодо локальної боротьби з глобальною кризою ліквідності, мало хто задумується про те, що головним зовнішньополітичним підсумком світових фінансових негараздів може стати крах міфу «про велику енергетичну наддержаву» [1].

Як відомо, прихід до влади В. Путіна співпав з достатньо тривалим періодом високих цін на енергоносії, які зросли за вісім років його президентства у понад 10 разів. За окремими оцінками за цей час Росія додатково отримала понад 1,5 трлн доларів США. Усі ці роки Російська Федерація у економічній площині слідувала класичним курсом авторитарної нафтодобувної країни. Отримані надприбутки від продажу енергоносіїв або проїдалися, або накопичувалися у золотовалютних резервах. На основі енергоресурсної моделі вдалося збільшити ВВП у понад 4 рази з приблизно 350 млрд доларів у 2000 році до 1400 млрд у 2008 році та накопичити понад 500 млрд доларів резервів [2].

Завдяки цьому Кремль мав необхідні ресурси для реалізації активного внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу.

Перший крок практичного впровадження нової геостратегії «енергетичної наддержави» на пострадянському просторі був зроблений 1 січня 2006 року, коли через ціновий конфлікт з Україною «Газпром» обмежив постачання газу в нашу країну, розпочавши, як виявилось пізніше, період так званих «газових війн». Цей крок, до того ж зроблений на рідкість недбало з точки зору його інформаційно-пропагандистського супроводження, викликав на Заході достатньо різку реакцію. Як наслідок, із «надійного постачальника» енергоносіїв в очах європейської громадськості Росія одразу перетворилася на «енергетичного жандарма», а «Газпром» — на «енергетичну зброю Кремля».

Невипадково, що лише за тиждень до саміту «G-8» в Санкт-Петербурзі з'явилася монографія К. Сімонова «Енергетична наддержавка» [3], з претензією на концептуальне обґрунтування нової зовнішньої політики Кремля в якості повноцінної геостратегії. В своїй книжці автор безапеляційно стверджує, що «У розвитку Росії в якості енергетичної наддержави немає альтернативи. Знову ж таки з тієї причини, що нафта і газ потрібні всім. І Сполученим Штатам, і Європі, і Китаю та Індії, що динамічно розвиваються. А тому інтерес до російських надр буде величезним». Але головне, на думку російського автора, полягає в тому, що «ідея Росії як енерге-

тичної наддержави, по суті, є не лише економічним проектом — це могло б стати важливішим для країни геополітичним завданням, вирішення якого повернуло б нам втрачений статус і роль в глобальних політичних проектах» [3].

Коли головною темою російського головування у «Великій вісімці» в липні 2006 року оголосили енергетичну безпеку, усім стало зрозумілим: мова йтиме не про відносини клубу з рештою світу, але про відносини Росії з іншими членами клубу. Недивно, що підсумки самого саміту виявилися дуже скромними. Все, що вдалося досягнути російській стороні — це зафіксувати як одне із завдань глобальної енергетичної безпеки «розвиток діалогу і обміну думками поміж всіма зацікавленими сторонами з питань посилення взаємозалежності в енергетичній сфері і безпеки пропозиції та попиту».

Під час саміту В. Путін також неодноразово робив заяви стосовно України, звинувачуючи нашу країну у зриві постачань газу до Європи на початку року, чим вона, на думку російського президента, продемонструвала власну ненадійність як транзитної держави у забезпеченні європейської енергетичної безпеки.

Таким чином, за допомогою газового конфлікту з Україною і власного головування на саміті «Великої Вісімки» Москва наглядно продемонструвала, що після п'ятнадцяти років принижень Росія перестала бути настільки слабкою, як це було наприкінці ХХ століття і розпочинає реваншистську політику повернення собі статусу наддержави, нехай хоча б енергетичної.

З того часу формули міжнародного врегулювання та російсько-американських відносин зокрема, розроблені у розрахунку на «автоматичну зговірливість» Москви, почали втрачати свою адекватність. Уникаючи розмов про це вголос, їх фактично почали переглядати. Лише декілька прикладів: контракти на продаж зброї до Ірану, Сирії, Венесуели; демарші у відношенні Великобританії; призупинення участі Росії у Договорі про звичайні збройні сили у Європі і т.п. У лютому 2007 року російський президент В. Путін на Мюнхенській конференції з питань безпеки вже у весь голос і без дипломатичних евфемізмів заявив про незадоволення Росії курсом США на встановлення «однополярного» світового порядку [4].

І хоча відносини з радикальними антиамериканськими режимами на кшталт Північної Кореї, Ірану, Венесуели дозволяли говорити про наявність певного «антизахідного фронту», водночас вони не приносили відчутних політичних, і тим більше економічних дивідендів. Навпаки, прихильність «друзів» коштувала мільярдів доларів кредитів. Показовим стало те, що визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії з боку Венесуели було у прямому сенсі куплене Кремлем у спосіб фактично безплатних поставок військової техніки.

В перше десятиліття ХХІ століття зовнішня політика Росії, побудована на геостратегії «енергетичної наддержави», базувалася на наступних засадах:

– розширення транспортної системи для нарощування експорту енергоносіїв;

– ініціювання масштабних газотранспортних проектів для прямих поставчань в Європу («Північний потік», «Південний потік») та в Азію («ВСТК»), двох газопроводів «Східний» та «Західний»;

– спробах встановлення контролю, хоча б часткового, над об'єктами європейської енергосистеми (газотранспортні системи, нафтопереробні заводи та ін.);

– участь російських компаній в іноземних нафтогазових проектах (Венесуела, Ірак, Казахстан та ін.).

В цілому підсумки зовнішньої політики «енергетичної наддержави» напередодні початку світової фінансової кризи важко оцінити однозначно.

З одного боку, Кремль не тільки оголосив СНД зоною своїх привілейованих інтересів, але й переконливо довів обмеженість потенціалу та волі країн ЄС і США до втручання на прикладі збройного конфлікту з Тбілісі в серпні 2008 року. Москві вдалося інституалізувати своє домінування на території СНД шляхом створення інтеграційного об'єднання ЄвразЕС, а також підтримання військово-політичного ОДКБ. Продовжила своє, хоч і доволі невиразне, існування і створена при Б. Єльцині Союзна держава Росії та Білорусі. Хоча формально ці об'єднання функціонують, досягти реального підпорядкування внутрішньої і зовнішньої політики їх учасників Кремлю не вдалося, про що засвідчила обережно-прогрузинська реакція країн СНД на російсько-грузинський конфлікт 2008 року.

З іншого боку, атмосфера енергетичних відносин з країнами ЄС погіршилась: вона абсолютно не сприяла досягненню тих цілей, що ставило перед собою російське керівництво на початку нового тисячоліття. Зростаюче загострення у відносинах між Москвою та західними країнами, а також курс Кремля на обмеження іноземних інвестицій в російські стратегічні галузі призвели до того, що шлях до придбання крупних активів в країнах ЄС «Газпрому» був фактично зачинений. В цілому відносини з головним споживачем енергоносіїв і головним джерелом новітніх технологій у геологорозвідці увійшли в стадію латентної кризи. Зростання напруги у відносинах з ЄС після серпневої війни в Грузії спровокувало відновлення дискусії про необхідність покінчити «з двосторонніми містечковими угодами з Росією» і обмежити контакти в політичній сфері.

До того ж кампанія по підвищенню цін для клієнтів «Газпрому» в СНД призвела до передбаченого результату — ультиматуму Туркменістану, Узбекистану та Казахстану, які також почали вимагати платити їм за газ «європейську» ціну.

Стосовно підсумків російсько-грузинського збройного конфлікту в серпні 2008 року слід зауважити, що більшістю західних та російських експертів він розглядався в якості пікової точки напруги у російсько-американських відносинах. Як зазначив провідний російський теоретик-міжнародник О. Богатуров, «в серпні 2008 р. командування НАТО і ро-

сійські військові вперше за двадцять років мали підстави в практичній площині розглядати один одного як потенційних супротивників» [5].

З точки зору більшості американських аналітиків і представників політичного класу військовий конфлікт навколо Південної Осетії продемонстрував явний антизахідний вектор російської політики. Прихильники жорсткої лінії як в республіканському (Дж. Маккейн, Р. Рейган, Р. Краутхаммер), так і в демократичному таборах (Зб. Бжезинський, Р. Холбрук) виступили тоді за проведення курсу на «стримання» Москви. На їх думку, Росію слід розглядати як потенційного супротивника, що не заслуговує на довіру.

Незважаючи на швидку військову перемогу в інформаційному плані, Росія не спромоглася адекватно представити у світових ЗМІ власну позицію та реальний перебіг подій. Особливо це стосувалося перших днів війни. І хоча висвітлення ходу конфлікту західними засобами інформації було також достатньо заідеологізованим і та інформація, що подавалася, далеко не завжди спиралася на перевірені факти, слід визнати, що в результаті цього саме Росія у свідомості мільйонів людей по всьому світу стала країною-агресором, що розпочала війну проти маленької і незахищеної Грузії.

Серпневий збройний конфлікт також чітко виявив неподолані з часів двох чеченських кампаній 1990-х рр. недоліки в організації управління російськими військами, їх бойовій підготовці, поганій взаємодії видів та родів військ, відставанні по системам інформаційного забезпечення, зв'язку, радіоелектронної боротьби і т. ін. Усе це відображається у зайвих військових втратах і шкодить престижу Росії в очах інших розвинутих країн світу.

Тому поки у військовій політиці Росії не будуть вирішені застарілі проблеми технічного переоснащення, забезпечення офіцерів житлом, контрактного комплектування, впровадження новітніх систем управління та інформаційного забезпечення, «військові піар-акції будуть сприйматися як прояв російських комплексів неповноцінності, а не як зростання обороноздатності» [6]. Щоб не говорили, але цілі по реформуванню російської армії, що були поставлені президентом Росії В. Путіним з моменту приходу його до влади, а згодом і його наступником Д. Медведевим, й досі не були досягнуті.

Щодо наслідків світової фінансової кризи для економіки Росії, слід визнати, що з двадцяти провідних країн світу Росія зазнала найбільш істотних втрат: ні в кого так сильно не впав ВВП, не скоротився фондовий ринок, не зменшилася зовнішня торгівля, не скоротилися інвестиції.

Так вже 15 вересня 2008 року відбувся різкий обвал російського фондового ринку після оголошення про банкрутство одного з найбільших американських інвестиційних банків Lehman Brothers. Лише за два дні — 15 та 16 вересня, індекс ММВБ знизився на 23 %, а індекс РТС — на 21,1 %. Російський фондовий ринок втратив близько 16 % власної капіталізації. Рекордний обвал фондового ринку відбувся 6 жовтня 2008 року. За один день індекс РТС втратив 19,1 %, а 24 жовтня він досягнув річного мініму-

му, впавши до 549, 4 пунктів, що дорівнювало рівню 1997 року. Протягом жовтня-листопада російський індекс РТС впав на 53,2 % — з 1211,8 до 658,1 пунктів [7, с. 11].

Для порівняння: в 2008 році прибутки федерального бюджету склали біля 10 трлн руб., в 2009 вони знизилися до 4,4 трлн руб. Якби не резервний фонд, з якого для поповнення федерального бюджету було взято 2,9 трлн руб. (або 100 млрд дол.), то бюджетних коштів не вистачило б навіть для виплати заробітної плати лікарям, вчителям, бюджетникам та пенсій.

Якщо взяти лише валютні прибутки та резерви, то Росія втратила близька 850 млрд дол. В гострій фазі кризи з серпня 2008 року по січень 2009 р. на 211 млрд дол. скоротилися золотовалютні резерви РФ (з 597 до 386 млрд дол.) для плавної девальвації рубля. На 170 млрд дол. скоротилися прибутки від експорту. Відтік капіталу з Росії за 2,5 року склав 240 млрд дол. За 2009–2010 рр. на 160 млрд дол. скоротився Резервний фонд, спрямований на поповнення бюджету. В 2009 и 2010 роках замість профіциту в розмірі 70–100 млрд дол. приблизно таким же був дефіцит. Якщо скласти усі ці цифри, то вийдуть втрати, що перевищують половину російського ВВП. І це при тому, що до початку кризи Росія щорічно нарощувала валютні надходження на 300–400 млрд дол., мала значний притік капіталу — 43 млрд дол. в 2006 і 82 млрд дол. в 2007 [8, с. 7].

Фондовий ринок, який до кризи збільшувався рекордними темпами і досягнув 1,5 трлн дол., в нижній точці впав до 360 млрд дол. Якщо врахувати все, включаючи кошти, взяті з Резервного фонду на підтримку федерального бюджету та гроші, що пішли на плавну девальвацію рубля, то на антикризові заходи було витрачено 10 трлн руб., або близька 25 % ВВП, який в 2008 році складав 41 трлн руб. [8, с. 7]. По відношенню до ВВП жодна велика країна не виділила настільки гігантських коштів на антикризові заходи.

Таким чином, світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. продемонструвала й досі величезну залежність Росії від світових цін на енергоносії та на інші природні ресурси, так само як і безперспективність зовнішньої політики, заснованої на геостратегії «енергетичної наддержави».

Підсумовуючи аналіз спроби РФ за допомогою впровадження геостратегії «енергетичної наддержави» повернути втрачений статус одного з ключових гравців на міжнародній арені, слід підкреслити, що якщо Російська імперія була символом православного світу, центром тяжіння панслов'янських рухів, а Радянський Союз певний час не без успіху пропонував реальну альтернативу капіталістичній цивілізації, то сучасна Росія не пропонує світу нічого, окрім власних природних багатств. Її так звана «м'яка сила» (Soft Power) — культурна привабливість, моральний та ідейний вплив у сучасному світі, — практично дорівнює нулю. Вона не пропонує ані демократичного (як США), ані фундаменталістського (як деякі мусульманські країни та рухи) ідеалу, ані зразку прискореного роз-

вितку (як Китай). Звичайно, тут можна зауважити про те, що в світі існує багато країн, в яких були створені дуже комфортні для власних громадян умови існування, і які не пропонують світові нічого специфічного (як деякі невеликі країни Європи). Але вони, в свою чергу, і не претендують на роль незалежних «центрів сили», і тим більше окремих цивілізацій, будучи частиною загальноєвропейської. Натомість спроба інтеграції Росії після розпаду Радянського Союзу в цю соціально-політичну систему закінчилася провалом, а тому їй необхідно шукати шляхи зміцнення власної «м'якої сили», шукати те, що вона зможе запропонувати світу, нехай і не в таких масштабах, як СРСР, замість поки хибних намагань розколоти євро-американську цивілізацію.

Список використаної літератури

1. Кузнецова Е. Закат энергетической сверхдержавы? / Е. Кузнецова // Независимая газета. — 2008. — 30 окт.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ng.ru/politics/2008-10-30/3_kartblansh.html
2. Горбулін В. П., Литвиненко О. В. Україно-російські відносини: зацікавлений погляд / В. П. Горбулін, О. В. Литвиненко. — 2010. — 15 січ.: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cfsp.org.ua/en/publications/papers/43-2010-01-27-15-29-08>
3. Симонов К. Энергетическая сверхдержава / К. Симонов — М.: Эксмо-Пресс, 2006: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.energystate.ru/books/book_39.html
4. Выступление президента России на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности, 10 февраля 2007 г. // Российская газета. — 2007. — 12 февраля (№ 4292): [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rg.ru/2007/02/12/putin-vistuplenie.html>
5. Богатуров А. Контрреволюция ценностей и международная безопасность / А. Богатуров // Международные процессы. — 2008. — Т. 6. — № 2 (17): [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/seventeenth/001.htm>
6. Арбатов А. Военно-политические аспекты отношений США с Россией / А. Арбатов // Международные процессы. — 2009. — Январь-апрель. — Т. 7, № 1 (19): [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/nineteenth/004.htm>
7. Замараев Б., Киюцевская А., Назарова А., Суханов Е. Экономические итоги 2008 года: конец тучных лет // Вопросы экономики. — 2009. — № 3. — С. 4–26.
8. Аганбегян А. Г. Послекризисное и перспективное социально-экономическое развитие России / А. Г. Аганбегян // Мировая экономика и международные отношения. — 2011. — № 9. — С. 7–11.

М. Яли

Институт мировой экономики и международных отношений НАН Украины
ул. Леонтовича, 5, Киев-30, 01030, Украина

**ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА «ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СВЕРХДЕРЖАВЫ»
НАКАНУНЕ МИРОВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА 2008–2009**

Резюме

В статье анализируются особенности внешней политики России, основанной на геостратегии «энергетической сверхдержавы», а также последствия для нее глобального экономического кризиса.

Ключевые слова: энергетическая сверхдержава, «Газпром», мировой экономический кризис, российско-грузинский вооруженный конфликт.

M. Yali

Institute of world economics and international relations of NAS of Ukraine
5, Leontovicha str., Kyiv-30, 01030, Ukraine

**ENERGY SUPERPOWER'S FOREIGN POLICY BEFORE THE WORLD
ECONOMIC CRISIS 2008–2009**

Summary

In the article Russia's foreign policy based on the geostrategy of energy superpower as well as the consequences of the global economic crisis have been analyzed.

Key words: «Energy superpower», «Gazprom», world economic crisis, Russian-Georgian military conflict.